

Gert-Jan Johannes

en Arno Neele

Een mecenas van belang

75 jaar

Prins Bernhard Cultuurfonds

en de impact van cultuurfinanciering

Boom – Amsterdam

Deze uitgave is op initiatief van het Prins Bernhard Cultuurfonds tot stand gekomen. De auteurs hebben voor hun onderzoek en voor het schrijven van het boek een door het fonds gefinancierd honorarium ontvangen.

Omslagontwerp en binnenwerk Brigitte Slangen, Nijmegen
Infographics Studio Lakmoes, Arnhem

© 2015 Gert-Jan Johannes en Arno Neele

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089534781 / NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding. ‘Niet voor een boterham of sigaret alleen’ [11]

ANJERS EN SPITFIRES [11]

EEN NIEUW BEGIN [12]

— Tegen de massamens — Een Nederlandse Rockefeller Foundation

GESCHIEDENIS EN IMPACT: DE TWEEZIJDIGE OPZET VAN DIT BOEK [16]

— Een omstreden term — Doe wel en evalueer — ‘Vrij moeilijk te achterhalen’

OVERZICHT VAN DE INHOUD [20]

Deel I

1940-1975

Hoofdstuk 1. Een strijdfonds voor de cultuur [27]

1.1. DOELSTELLINGEN, RICHTLIJNEN EN BESTUURLIJKE ORGANISATIE [27]

— Doelstellingen — Richtlijnen — Bestuurlijke organisatie

1.2. HET LANDELIJKE FONDS EN DE ANJERFONDSEN [33]

— Een voordelige relatie

1.3. DE ‘OVERZEESSE GEBIEDEN’ [35]

1.4. INKOMSTENBRONNEN [36]

— ‘Nationale Fondsvorming’ en het ‘Nieuwe Maecenaat’ — Schenkingen en legaten

— Eigen inzamelingsacties en loterijen

1.5. EEN RIJKE BRON: NATIONALE KANSSPELEN [43]

— De Nationale Voetbalpool — De Lotto — De Giroloterij

1.6. DE NATIONALE ASPIRATIES VAN EEN PRIVAAT FONDS [48]

— Samenwerking met de overheid? — Eén fonds of vijftien fondsen? — Nederlandse cultuur of internationale cultuur? — Concurrentie voor het strijdfonds

1.7. TOT BESLUIT [64]

Hoofdstuk 2. Van gele koorts tot hafabra [67]

2.1. ALGEMENE TRENDS IN DE CULTUURFINANCIERING VAN HET FONDS [67]

— Aantal toekenningen — Toegekende bedragen — Toelichting bij de tabellen

— De gemiddelde bedragen voor toekenningen

- 2.2. PROJECTEN IN SOORTEN EN MATEN. DE BESTEDINGEN VAN HET LANDELIJKE FONDS** [72]
— Wetenschap — Kunst — Volksontwikkeling en Jeugdzaken — Overzeese Gebiedsdelen en Buitenland — Cultuurconservering
- 2.3. DE BESTEDINGEN VAN DE ANJERFONDSEN** [82]
— Volksontwikkeling en Jeugdzaken — Wetenschap — Kunst — Overzeese Gebiedsdelen en Buitenland — Cultuurconservering
- 2.4. TOT BESLUIT** [91]

Hoofdstuk 3. ‘Meten en weten is hier een hachelijke zaak.’ [105]

- 3.1. DE TOEKENNING ‘OP AANVRAAG’** [106]
— Incidentele bijdragen aan projecten — Eenmalige bijdragen als drempelsteun en hefboom — Eenmalige bijdragen als start- en overbruggingssubsidie — ‘Regelmatig-incidentele’ bijdragen — Structurele steun
- 3.2. DE ‘ACTIEVE’ METHODE. EIGEN OPDRACHTEN** [119]
— ‘Zullen we dan maar niet ophouden?’ — Cultuur-Sociologische Onderzoekingen — Project-manager Gans
- 3.3. HET PRIJZEN VAN CULTURELE ARBEID** [124]
— De Zilveren Anjer — Martinus Nijhoff Prijs — Televisieprijs — David Roëll Prijs — Prijzengeld — Prijzen van de Anjerfondsen
- 3.4. HET PRINS BERNHARD FONDS, DE FILANTROPISCHE SECTOR EN DE CULTUUR ALS ‘GOED DOEL’** [128]
— Een charitatief front — Cultuur als goed doel — Het publiek als mecenas — Het Prins Bernhard Fonds en de professionalisering van de culturele sector
- 3.5. TOT BESLUIT** [135]

Conclusies bij deel I [147]

- De overheid en het gietertje — Geven, investeren of ondernemen?

Deel II

1976-1995

Hoofdstuk 4. Het ‘strijdfonds’ wordt ‘Cultuurfonds voor Nederland’ [157]

- 4.1. DOELSTELLINGEN, RICHTLIJNEN EN BESTUURLIJKE ORGANISATIE** [157]
— Doelstellingen — De cultuur als rivier die zijn weg zoekt — Richtlijnen — Bestuurlijke organisatie — Vaste adviescommissies — Het bureau
- 4.2. HET LANDELIJKE FONDS EN DE ANJERFONDSEN** [168]
— Premiereregelingen en verdeelsleutels — ‘Zelfwerkzaamheid’ en ‘landelijke uitstraling’ — De baronnen en het hof
- 4.3. DE ANTILLEN EN EUROPA** [172]
— Het Prins Bernhard Fonds Nederlandse Antillen — E.C.S. en Praemium Erasmianum
- 4.4. INKOMSTENBRONNEN** [174]
— Inkomsten uit de Anjeractie — Inkomsten uit kansspelen — Inkomsten uit vermogen
- 4.5. HET PR-BELEID** [180]
— Het jubileum als PR-middel

4.6. TOT BESLUIT [183]

Hoofdstuk 5. Van kwallebal tot festival [193]

5.1. ALGEMENE TRENDS IN DE CULTUURFINANCIERING VAN HET FONDS [193]

— Aantal toekenningen en toegekende bedragen — Cultuur- & Natuurbehoud als voornaamste werkterrein van het landelijke fonds — De Anjerfondsen

5.2. DE TERING NAAR DE NERING [200]

— Vaste klanten

5.3. DE TOEKENNINGEN [204]

— Wetenschap — Kunsten — Vorming & Educatie — Cultuur- & Natuurbehoud — ‘Minder bedeelde’ sectoren

5.4. TOT BESLUIT [217]

Hoofdstuk 6. Behouden en vernieuwen [219]

6.1. ‘BRANDWEERWERK’ [219]

— Kasteel Amerongen — Werf ’t Kromhout

6.2. ‘ZAKEN TOT STAND BRENGEN DIE ANDERS NIET OF NAUWELIJKS Zouden PLAATSVINDEN’ [221]

— ‘Een belangrijke taak’. Het opdrachtenbeleid — Opdrachten Wetenschap — Opdrachten Kunsten en Natuurbehoud — Jubileumprojecten — Prijzen

6.3. ‘VOOREERST IS HET FONDS PASSIEF?’ [238]

— ‘Actieve’ vormen van toekenning op aanvraag — Miezere bijdragen?

6.4. HÉT CULTUURFONDS VOOR NEDERLAND [242]

— Samenwerkingsverbanden van vermogensfondsen — Om de gunst van de gulle gever — Fondsen op Naam

6.5. TOT BESLUIT [248]

Conclusies bij deel II [249]

— Een nieuw speelveld

Deel III

1996-2015

Hoofdstuk 7. Het Cultuurfonds en de ‘verdringingsmarkt’ [257]

7.1. DOELSTELLINGEN, RICHTLIJNEN EN BESTUURLIJKE ORGANISATIE [257]

— De opmars van de CultuurFondsen op Naam — Toezichthouders, gedragscodes en keurmerken — Doelstellingen — Richtlijnen — Bestuurlijke organisatie — Vaste adviescommissies — Het bureau

7.2. HET LANDELIJKE FONDS EN DE AFDELINGEN [270]

— Het einde van de drie grootstedelijke afdelingen — Verschillen tussen de afdelingen

7.3. DE ANTILLEN EN EUROPA [273]

7.4. INKOMSTENBRONNEN [274]

— Inkomsten uit de Anjeractie en ‘gewone’ donaties — Inkomsten uit kansspelen — Inkomsten uit vermogen

- 7.5. 'WELDOEN IN STILTE' OF 'OMO WAST WITTER DAN WIT'? HET PR-BELEID [281]
– Niet met feesten en partijen – Kwaliteit en publiciteit – 'Een van de grootste particuliere cultuurfondsen'
- 7.6. TOT BESLUIT [285]

Hoofdstuk 8. Van buurtcultuur tot buitenplaats [287]

- 8.1. ALGEMENE TRENDS IN DE CULTUURFINANCIERING VAN HET FONDS
– Aantal toekenningen en toegekende bedragen – De afdelingen – Veranderingen in de wijze van cultuurfinanciering – Vaste klanten – 'Nationale' instellingen als semi-vaste klant
- 8.2. DE TOEKENNINGEN [299]
– Wetenschap – Kunsten – Vorming & Educatie – Cultuur- & Natuurbehoud
- 8.3. TOT BESLUIT [311]

Hoofdstuk 9. Makelaar in mecenaat [325]

- 9.1. EEN BOEKETJE FONDSEN [325]
– Cultuurloterij van Nederland
- 9.2. REACTIEF EN PROACTIEF [327]
– Fatsoenlijke fooien – 'Een lastige opdracht in het kader van subsidiëring van cultuur'
- 9.3. EIGEN INITIATIEVEN [329]
– Emancipatie en beeldvorming. Uitbreidingen van het opdrachtenbeleid – Less is more – 'Wervend en onderscheidend'. Een nieuw prijzenbeleid – Jong talent
- 9.4. NAAR MECENAAT OP MAAT [336]
Niet op alle wensen ingaan – Het Wertheimer Fonds – 'E.e.a. moet werkbaar blijven' – De mecenas staat centraal
- 9.5. PUBLIEK-PRIVATE SAMENWERKING OP PROVINCIAAL EN LOKAAL NIVEAU [344]
– Bedrijven voor Monumenten – Provinciale en lokale Cultuurfondsen op Naam – Woningbouwcorporaties en de kunst van het samenleven – Lokale gemeenschapsfondsen
- 9.6. SAMENWERKING MET LANDELIJKE FONDSEN [354]
– Particuliere zusterfondsen – Samenwerking met landelijke overheidsfondsen
- 9.7. PROFESSIONALISERING VAN DE FILANTROPISCHE EN CULTURELE SECTOR [359]
– Lobby en samenwerking – Good Governance in de filantropische en de culturele sector – Onderzoek naar filantropische geldstromen
- 9.8. TOT BESLUIT [365]
– Klaar voor de Gouden Eeuw van de filantropie

Conclusies bij deel III [368]

- Een 'professionaliseringstraject' – Het succes van het mecenasenproject
– Op zoek naar de grenzen

Hoofdstuk 10. Terugblik [381]

10.1. HET FONDS ALS ORGANISATIE [381]

10.2. INKOMSTEN EN BESTEDINGEN [383]

– Veranderingen in het bestedingspatroon van het landelijke fonds
– Veranderingen in het bestedingspatroon van de afdelingen – Een veranderend cultuurlandschap

10.3. DE IMPACT VAN HET CULTUURFONDS [390]

– Het Cultuurfonds en het evenwicht – ‘Actieve’ vormen van toekenning op aanvraag – Eigen opdrachten en initiatieven – Prijzen en onderscheidingen
– Het fonds en de organisatie van het filantropische en het culturele veld
– Mecenaatsexpert op het snijvlak van de culturele en de filantropische sector

10.4. TOT BESLUIT [396]

WOORD VAN DANK [398]

VERANTWOORDING [399]

NOTEN [401]

BEELDVERANTWOORDING [418]

LITERATUUR [419]

PERSONENREGISTER [423]

Casussen

I. PRIJZEN, ONDERSCHIEDINGEN, BEURZEN

Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de individuele beneficiënt [95]

II. EEN DIEPE WORTELING IN DE SAMENLEVING

Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de gemeente Cuijk [137]

III. EEN VERDIEPING VAN HET NATIONAAL BESEF

Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de ‘nationale’ cultuur [185]

IV. DE HOEMPA VOORBIJ

Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de hafabra-sector [312]

V. VEELZIJDIG MECENAAT

Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Friese CultuurFondsen op Naam [374]

Vensters

Multatuli [42] – Goudse glazen [60] – Paddenstoelen [78]

Funeraire cultuur 1966-1985 [86] – Visueel gehandicapten 1946-1955 [94]

Schippers en schipperskinderen [118] – Gerrit Rietveld [156]

Visueel gehandicapten 1991-2014 [170] – Molukkers 1985-1990 en 2001-2010 [182]

De Nieuwe Kerk [210] – Mondharmonica’s 1991-1995 [227]

Culturele honden 1991-2014 [237] – Mondharmonica’s 1996-2000 [268]

Vaandels en vlaggen 1990-1991 [278] – Funeraire cultuur 2000-2014 [286]

Vogelopvang en vogelrevalidatie 2000-2014 [304] – Te land, ter zee en in de lucht [334]

Orgels [350] – Excelsior [364] – Dans [372]

Inleiding

‘Niet voor een boterham of sigaret alleen’

Op 27 juni 1950 vond in Amsterdam een bijzondere bestuursvergadering van het Prins Bernhard Fonds plaats. Tijdens deze bijeenkomst reikte prins Bernhard, als naamgever en ‘regent’, persoonlijk de eerste Zilveren Anjers uit. De nieuwe onderscheiding was bedoeld als blijk van waardering voor het bevorderen van de Nederlandse cultuur. Het kon daarbij gaan om belangrijke verdiensten over een langere periode, maar ook om een uitzonderlijke prestatie in het voorgaande jaar. In de praktijk zou de Zilveren Anjer toch in de eerste plaats een soort oeuvreprijs voor voorvechters van de cultuur worden, uitgereikt onder het motto: ‘De vrijheid van een volk is het hooghouden van zijn geest.’ Het moest daarbij wel gaan om ‘onverplichte’ bijdragen. Zoals de prins opmerkte, was de onderscheiding niet bedoeld als waardering voor activiteiten die ‘als het ware ambtshalve verricht’ waren, maar juist voor bezigheden buiten iemands normale werk. Deze eerste keer werden vier laureaten naar voren geroepen, om zich in aanwezigheid van familie en andere genodigden de onderscheiding te laten omspelden en de bijbehorende oorkonde in ontvangst te nemen.¹ Wat ging hieraan vooraf?

II

ANJERS EN SPITFIRES

In zijn toespraak stelde prins Bernhard vast dat deze plechtigheid een belangrijk moment in het bestaan van het naar hem genoemde fonds markeerde. Ten eerste herinnerde het instellen van de Zilveren Anjer aan het feit dat bijna tien jaar eerder de eerste ‘Anjerdag’ had plaatsgevonden. Op 29 juni 1940 hadden Nederlanders massaal de verjaardag van de prins aangegrepen voor een symbolische demonstratie. Als teken van protest tegen de Duitse bezetting droegen ze die dag een witte anjer in het knoopsgat, net zoals hij dat placht te doen. De Zilveren Anjers, zo hoopte men bij het fonds, zouden voortaan de herinnering aan die dag levend houden.

Daarnaast was het zo’n tien jaar geleden dat medewerkers van de Shell-olieraffinaderij op Curaçao het initiatief hadden genomen tot de oprichting

van een ‘Spitfirefonds’ naar Engels voorbeeld.² Het fonds zamelde overal ter wereld buiten de bezette gebieden geld in. Het was bestemd voor de aankoop van wapens door de Nederlandse regering in ballingschap. De stichtingsakte van dit fonds, nu als Prins Bernhard Fonds, werd op 10 augustus 1940 in Londen verleden. De naamgever nam zelf heel actief deel aan de fondsenwerving en zocht op alle mogelijke manieren de publiciteit om de doelstellingen te ondersteunen. De opbrengsten waren niet gering: aan de Britse en de Nederlandse regering kon in totaal ongeveer 21 miljoen gulden worden overgedragen ten behoeve van de gezamenlijke oorlogsinspanning. Het grootste gedeelte van dit bedrag was bijeengebracht door particulieren en bedrijven in Nederlands-Indië. Daar hadden enkele comités, verenigd in de ‘Gezamenlijke Prins Bernhard en Spitfire Fondsen’, met veel succes inzamelingsacties gehouden. Van het geld werden inderdaad Spitfires gekocht – een stuk of honderd – maar ook enkele tientallen bommenwerpers, een torpedobootjager, een hospitaalvliegtuig, enzovoort.

De uitreiking van de Zilveren Anjers vormde ook in dit opzicht een herinnering aan de strijd om de vrijheid van het Nederlandse volk. Daar kwam nog bij dat de instelling van de onderscheiding mogelijk was gemaakt door een legaat van de geheim agent Thijs Taconis. In het najaar van 1941 werden hij en een collega vanuit Engeland gearachuteerd boven Nederlands grondgebied, met de opdracht een radioverbinding met Londen op te zetten. Deze missie leek aanvankelijk geslaagd, maar in de loop van 1942 volgde, als onderdeel van het beruchte ‘Englandspiel’, zijn arrestatie. In 1944 werd hij in Mauthausen gefusilleerd.³ Hij liet zijn spaargeld na aan het Prins Bernhard Fonds.

EEN NIEUW BEGIN

De onderscheiding van de Zilveren Anjer hield dus op verschillende manieren de herinnering levend aan oorlog en bezetting, aan strijd en verzet. Maar tegelijk verwees de plechtigheid van 27 juni 1950 naar een nieuw begin. In november 1946 had het Spitfirefonds uit de oorlog namelijk een doorstart gemaakt in nieuwe vorm, waarbij de doelstellingen radicaal waren aangepast aan de veranderde situatie. Over de motieven tot de oprichting zei het eerste jaarverslag:

Na de bevrijding van ons land en het einde van de oorlog scheen de rol van het Prins Bernhard Fonds uitgespeeld. Den ingewijden werd het echter spoedig duidelijk, dat, mocht de strijd met de wapenen al gewonnen zijn, de strijd op het terrein van den geest en de cultuur pas recht een aanvang zou nemen. Het bleek [...] dat vooral de kleine volkeren zich ook in dit

opzicht slechts met inspanning van alle krachten zouden kunnen handhaven, om op deze wijze een positieve bijdrage in de opbouw van een betere wereld te kunnen leveren.

Ook in vreedestijd moest strijd geleverd worden. Niet langer een militaire strijd, maar een culturele: 'Want waarom hebben wij ons zo hardnekkig verzet tegen het nazi-dom? Toch waarlijk niet voor een boterham of sigaret alleen, maar voor het behoud van ons vrij en levenskrachtig volksbestaan.'⁴ Nu ging het om het behoud van de Nederlandse culturele identiteit te midden van het geweld der grotere naties. Een belangrijke doelstelling was ook de culturele verheffing van de volksmassa's, en dan vooral de jeugdigen, die een 'willoze prooi' dreigden te worden van een vervlakkende vermaaks-industrie, gedreven door 'de winzucht der surrogaat-cultuurbrengende exploitanten'.⁵ Het waren gedachten die al tijdens de oorlog waren ontwikkeld in de kring van het Nationaal Instituut, een in 1944 opgerichte organisatie die uit verzetskringen voortkwam. In november 1945 werd prins Bernhard voorzitter. Om allerlei redenen bleek het Instituut niet levensvatbaar en moest het in 1947 wegens gebrek aan middelen worden opgeheven. Inmiddels was echter het nieuwe Prins Bernhard Fonds opgericht, en dit nam veel van de ideeën en idealen uit de kring van het Instituut over.

13

TEGEN DE MASSAMENS De nieuwe organisatie moest een 'strijdfonds' worden, 'een munitie-depôt voor de personen en instellingen op het front van onze geestelijke en culturele defensie'.⁶ In de publiciteit presenteerde het zich dan ook als 'Prins Bernhard Fonds, fonds van de Witte Anjer voor geestelijke en culturele weerbaarheid'. Met zulke krijgshaftige termen sloot het fonds niet alleen aan bij het eigen verleden als Spitfirefonds; de gedachte dat Nederland voor het eigen behoud diende te strijden, en dat die strijd mede een culturele strijd was, leefde in bredere kring. Ze is bijvoorbeeld ook terug te vinden in de woorden van G. van der Leeuw, de eerste naoorlogse minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, die in 1945 schreef:

Wij zullen moeten vechten met boeken en KLM-vliegtuigen, met soldaten en congressen, met handelswaar en met bijbels...⁷

Het jaar daarop behoorde Van der Leeuw, inmiddels demissionair, tot de eerste bestuursleden van het Prins Bernhard Fonds. Meer in het algemeen vertegenwoordigden dit fonds en zijn voorloper, het Nationaal Instituut, een mengeling van ideeën en idealen die typerend is voor de denkwereld van een belangrijk deel der culturele elite in de jaren van de wederopbouw.⁸

In deze kring leefde een uitgesproken weerszin tegen de vermeende opkomst van de ‘massamens’.

Al in de periode tussen de wereldoorlogen, het tijdperk van de religieuze en politieke massabewegingen, hadden tal van cultuurpessimistische beschouwingen gewezen op het gevaar van deze nieuwe mensensoort. Afgestompt door commerciële en oppervlakkige genoegens miste de massamens niet alleen elke belangstelling voor de ‘hogere’ cultuur, maar was hij ook afgesneden geraakt van de normen en waarden der traditionele gemeenschaps- of volkscultuur. Daardoor kon deze nieuwe mens een cultuurbarbaar en een slachtoffer van religieuze of politieke leidersfiguren worden. Invloedrijke cultuurpessimistische werken, zoals *De ondergang van het Avondland* (1918) van de Duitse filosoof Oswald Spengler en *De opstand der horden* (1930) van zijn Spaanse collega José Ortega y Gasset, kregen nog lang na de oorlog gezelschap van vergelijkbare beschouwingen, waaronder *Revolutie der eenzamen* (1953) van de Nederlandse historicus en socioloog P.J. Bouman.⁹

De opkomst van nieuwe media als de film en nieuwe muziekvormen als de jazz vormde in dit licht geen welkome uitbreiding van de culturele mogelijkheden, maar werd gezien als ernstige bedreiging van de ware cultuur. Deze gedachtegang gaf aan het streven van de culturele kringen waartoe de grondleggers van het naoorlogse Prins Bernhard Fonds behoorden, een wat tegenstrijdig karakter. Enerzijds was er het idee dat de massa van het volk gestimuleerd en opgevoed moest worden tot kennisname of zelfs actieve deelname aan de ‘hogere’ vormen van cultuur. Tegelijkertijd leefde de gedachte dat juist de ‘lagere’ cultuur, als ‘volkscultuur’, de specifiek-Nederlandse identiteit vertegenwoordigde. De bevordering daarvan kon een dam opwerpen tegen het culturele geweld van de internationale grootmachten en tegen de oprukkende commercialiteit.

Vandaar de aandacht voor ‘vrije arbeid’. De term stond voor het idee dat particulier initiatief op cultureel terrein van levensbelang was. De oorlogservaringen hadden geleerd wat er kon gebeuren wanneer de cultuur van een land werd gedomineerd door een allesbeheersende overheid. De berichten vanachter het IJzeren Gordijn wakkerden, in deze beginperiode van de Koude Oorlog, de vrees voor herhaling nog aan.¹⁰ Hoewel hun ideeën over cultuur in grote lijnen parallel liepen met de opvattingen van politici als de zojuist genoemde Van der Leeuw, stuitte het streven naar een actieve cultuurpolitiek daarom bij de oprichters van het fonds op enige reserve: er moest worden gewaakt voor ‘etatisme’ en ‘staatscultuur’.¹¹ De grote nadruk op ‘zelfwerkzaamheid’ – we zagen dit al in de criteria voor toekenning van de Zilveren Anjer – verwees naar de gedachte dat de culturele geestkracht van een volk sterk afhankelijk is van wat individuen op vrijwillige basis, ‘onverplicht’, zelf tot stand brengen. Van meet af aan stond dan ook vast

dat het nieuwe fonds niet slechts de ‘hogere’ cultuur en de professioneel beoefende kunsten en wetenschappen zou moeten stimuleren, maar ook de kunstbeoefening door amateurs en de ‘volkskunst’, die de gemeenschap konden stutten en konden dienen als bolwerk tegen de commerciële vermaakscultuur.

EEN NEDERLANDSE ROCKEFELLER FOUNDATION Het land bij uitstek van de commerciële vermaakscultuur was Amerika. Maar waar de criticus en essayist Menno ter Braak voor de Tweede Wereldoorlog nog een beschouwing had kunnen schrijven onder de titel ‘Waarom ik “Amerika” afwijs’, viel zo’n superieure houding na de oorlog moeilijk vol te houden. De Verenigde Staten speelden de hoofdrol op het wereldtoneel: het tijdperk van de ‘Pax Americana’ was begonnen.¹² Nederland was voor de wederopbouw in hoge mate afhankelijk van de Marshallhulp. Naast economische en technologische hulp bood Amerika ook allerlei vormen van culturele bijstand. De wetenschappelijke en culturele uitwisselingsprogramma’s zoals de Fullbrightbeurzen hadden mede het effect dat ze de Amerikaanse *way of life* verbreidden en propageerden.¹³

Interessant is in dit verband dat de oprichters van het Prins Bernhard Fonds nu juist het voorbeeld van het particulier initiatief voor ogen hadden zoals dat gestalte had gekregen in Amerikaanse particuliere fondsen als de Rockefeller Foundation: ‘Wat Rockefeller in zijn eentje deed, moeten en kunnen wij gezamenlijk tot stand brengen.’¹⁴ Ook qua omvang diende het fonds de vergelijking met de grote Amerikaanse *foundations* te kunnen doorstaan: ‘Het P.B.F. zal goed en dus groot moeten zijn, of het kan beter niet zijn.’ Hieruit blijkt wel dat de ambities hoog waren. In tegenstelling tot de situatie in de Verenigde Staten – waar de Rockefeller Foundation weliswaar tot de zeer grote particuliere fondsen behoorde maar zeker niet uniek was – lag het zelfs in de bedoeling dat het Prins Bernhard Fonds in Nederland *het* particuliere cultuurfonds zou worden, de instelling die als enige fonds van werkelijke betekenis de ‘geconcentreerde culturele offervaardigheid van het Nederlandse volk’ zou vertegenwoordigen tegenover de overheid.¹⁵ ‘Tua res agitur’, het gaat om uw zaak, luidde sinds de oprichting het vermanende motto aan het Nederlandse volk.

Er was geld nodig voor de cultuur, zeer veel geld – en dat geld was er niet. Het oorspronkelijke Prins Bernhard Fonds uit de oorlog had nog slechts een marginaal bedrag in kas. Daarom verwezenlijkte het nieuwe, op cultuurfinanciering gerichte Prins Bernhard Fonds al tijdens de Anjerdag in de zomer van 1946, nog voor de officiële oprichting in november, een idee dat nog uit de kringen van het Nationaal Instituut afkomstig was. Het fonds organiseerde een nationale collecte. Die inzamelingsactie ondervond veel

steun en medewerking. Van commissarissen van de Koningin, van burgemeesters, van nutsbedrijven zoals PTT en Nederlandse Spoorwegen, van particuliere verenigingen en bedrijven – en niet te vergeten van prins Bernhard, die zich als stimulator en boegbeeld van de actie weer uiterst actief betoonde. De bioscopen zonden reclamefilmmpjes uit en via de radio was een oproep van de voorzitter van het fonds, R.P. Cleveringa, te horen. Het eindresultaat was een kleine 400.000 gulden, reden om te spreken van een succes. En dit was nog maar het begin. Als het zo doorging, zou er iets groots verricht kunnen worden.

GESCHIEDENIS EN IMPACT: DE TWEEZIJDIGE OPZET VAN DIT BOEK

Is er inderdaad iets groots verricht? Dat was, globaal gesproken, de vraag die het Prins Bernhard Cultuurfonds aan de auteurs van dit gedenkboek bij het vijfenzeventigjarig jubileum meegaf.¹⁶ In 1990 verscheen al een fraai historisch overzicht van de eerste vijftig jaar, onder de titel *Tot stand gekomen met steun van...* In *Een mecenas van belang* trekken we de lijn verder door naar het heden. Onze benadering is echter een andere dan die van J. Verheul en J. Dankers, de samenstellers van het zojuist genoemde boek. Daarin lag de nadruk sterk op de ideeën, om niet te zeggen ideologieën, die achter de oprichting van het fonds en zijn functioneren in de vroegste decennia schuilgingen. Bij het Prins Bernhard Cultuurfonds leefde echter de wens dat het huidige gedenkboek, naast een algemeen overzicht van de geschiedenis, een nadere indruk zou geven van de feitelijke werkzaamheden van het fonds: welke soorten activiteiten zijn in de loop der tijd gesteund, naar welke categorieën culturele projecten gingen de grootste of kleinste bedragen, en met welke regelmaat? De centrale vraag daarbij was de vraag die de afgelopen decennia voor steeds meer subsidiërende instellingen urgent is geworden, namelijk die naar de ‘impact’ van de eigen werkzaamheden.

EEN OMSTREDEN TERM Impact is een problematisch begrip. Het gebruik van de term zelf roept al heftige reacties op. Zo vroeg de dichter-columnist Remco Campert in 2014 aan een interviewer: ‘Heb ik het woord “impact” al gebruikt vandaag? Ik mag hopen van niet. Woorden als “impact” en “proces” moeten worden verbannen. Je kunt er de honden op loslaten, maar been zit er niet aan.’¹⁷ Enkele jaren eerder schreef de journalist Henk Hofland in een van zijn columns:

Impact. Voor mij is het een van die woorden waarmee sommige mensen terloops, of zelfs automatisch hun gewichtigheid bewijzen. Of als ze jonger zijn, denken ze misschien dat het gewoon, goed Nederlands is. Nee, het is een Engels woord. Mijn Van Dale Engels-Nederlands (tweede druk, 1988) geeft de volgende vertalingen: schok, botsing, inslag, stoot, invloed. Als je nu iemand hoort zeggen dat iets een geweldige impèkt heeft, bedoelt hij daarmee waarschijnlijk grote invloed. Het zal niet gaan over een autobotsing. Dan zeg je: de auto's knalden tegen elkaar.¹⁸

In een andere column betitelde Hofland mensen die de term gebruiken als patjepeeërs en trok hij de conclusie: 'Het grote nadeel voor de oude cultuur is, dat dit patjepeeërsdom een onweerstaanbare aantrekkingskracht blijkt te hebben. [...] De verhufterisering is de beweging die ons werkelijk bedreigt.'¹⁹

Dergelijke bezwaren tegen het gebruik van Engelse termen zijn op zichzelf wel begrijpelijk. De betrokkenen bij een organisatie hoeven echter bepaald geen patjepeeërs of hufters te zijn om de vraag te willen stellen wat ze nu eigenlijk met hun activiteiten bereiken. Heeft hun werk enig effect? Is dat effect in overeenstemming met hun doelstellingen? En is de invloed die hun organisatie uitoefent op enige wijze zichtbaar of zelfs meetbaar te maken? In de afgelopen periode zijn dergelijke vragen het voorwerp van veel wetenschappelijk onderzoek gaan vormen, ook in de fondsenwereld.

DOE WEL EN EVALUEER Bij het onderzoek naar het effect van fondsen en hun bestedingen gaat het vooral om studies naar de manieren om dat effect te vergroten. Daarbij wordt het bedrijfsleven vaak als voorbeeld gesteld. De kritiek is dat fondsen te weinig aandacht besteden aan de effecten van hun beleid, waardoor ze met hun bestedingen niet het maximaal mogelijke resultaat behalen. 'Billions are wasted on ineffective philanthropy', aldus managementgoeroe Michael Porter.²⁰ Fondsen zouden volgens hem veel meer en veel beter moeten nadenken over deze materie: 'Without evaluation, a foundation will never know whether or not it has been successful.'²¹ Alleen door evaluatie kan het beleid adequaat aangepast worden aan de doeleinden. Tegenwoordig spreekt men, naar analogie van de heersende stroming binnen de medische wetenschappen, dan ook wel van *evidence-based* beleid.²²

Het is een boodschap die aanslaat bij de fondsen. In 2007 organiseerde de Vereniging Fondsen in Nederland voor het eerst een symposium over projectevaluatie. Vijf jaar later constateerde het Nederlandse internetforum *Philanthropium* dat de jaren van 'Doe wel en zie niet om' definitief voorbij waren. 'Doe wel en evalueer' was het nieuwe credo.²³ Ook bij het Prins Bern-

hard Cultuurfonds valt deze trend waar te nemen. Vanaf 2006 melden de jaarverslagen dat het fonds werkt aan de ontwikkeling van een evaluatiesystematiek voor de meting van de effectiviteit van zijn bestedingen. Die positieve houding is begrijpelijk. Vanzelfsprekend willen fondsen het rendement van hun bestedingen optimaliseren. Het Prins Bernhard Cultuurfonds en andere fondsenwervende instellingen hebben bovendien nog een ander belang bij het vergroten en vooral het *aantonen* van de impact van hun bestedingen: geld werven wordt nu eenmaal gemakkelijker wanneer duidelijk is dat bijdragen zinvol worden besteed.

Niet alleen binnen de sector zelf, maar ook bij het algemene publiek bestaat behoefte aan meer informatie over de impact van fondsen. Het Erasmus Centre for Strategic Philanthropy ontwikkelde in 2012 een *Performance Prediction Scan* waarmee de kansen op positieve prestaties van verschillende goededoelenorganisaties met elkaar kunnen worden vergeleken.²⁴ Daarnaast bestaan er plannen een nieuw keurmerk voor fondsenwervende instellingen in het leven te roepen, een keurmerk waarin hun aandacht voor de eigen impact een prominente plaats krijgt.²⁵ De belangstelling voor impactmeting past bovendien bij het adagium ‘meten is weten’, een spreuk die allesbehalve nieuw is, maar die in deze tijden van *big data* een nieuwe lading heeft gekregen. De gedachte dat de waarde van iets slechts kan worden aangetoond als het meetbaar is, wordt steeds gangbaarder.

‘VRIJ MOEILIK TE ACHTERHALEN’ De voornaamste activiteit van het Prins Bernhard Cultuurfonds bestond in de loop der jaren uit het verlenen van financiële bijdragen aan projecten. De toegezegde bedragen (in kringen van het fonds spreekt men ter onderscheiding van subsidiëring door de overheid liever niet van ‘subsidies’ maar van ‘toekenningen’ of ‘bestedingen’) werden in het algemeen pas overgemaakt nadat het project in kwestie was afgerond en op basis van een kostenverantwoording door de ontvanger. In die zin is de impact van de fondswerkzaamheden meetbaar: de gesteunde activiteiten hebben per definitie daadwerkelijk plaatsgevonden. Het is echter gebruikelijker om onder impact niet in de eerste plaats het directe resultaat van een toekenning te verstaan, in de literatuur ook wel *output* genoemd, maar eerder de gevolgen die dit directe resultaat heeft.²⁶ Dus niet de beurs die een student krijgt van het Prins Bernhard Cultuurfonds, of de muziekinstrumenten die de fanfare mede dankzij het fonds kan aanschaffen, maar het effect van die beurs op de carrière van de student, of dat van de nieuwe instrumenten op het functioneren van de fanfare. We sluiten ons hierbij aan en richten ons daarmee op wat in de literatuur *outcome* wordt genoemd. Het gaat hier om een beperktere vorm van effect dan dat wat in de literatuur wel als impact in eigenlijke zin wordt beschouwd, na-

melijk de effecten op de samenleving als geheel. Graag willen we elke suggestie vermijden dat we bijvoorbeeld zouden kunnen beoordelen of de 'geestelijke weerbaarheid' van de Nederlandse bevolking dankzij de werkzaamheden van het fonds is toegenomen, zoals de oprichters dat beoogden.

Liever dan termen als 'outcome' of 'impact' gebruiken we trouwens termen als 'effect', 'invloed', 'betekenis' of 'belang'. Dit niet zozeer uit vrees voor kritiek van auteurs als Henk Hofland, als wel omdat de Engelse termen in de wetenschap een technische betekenis hebben gekregen en een precisie suggereren die we moeilijk kunnen waarmaken. Gezien de historische invalshoek van dit boek konden we bij ons onderzoek namelijk geen gebruikmaken van de tientallen methoden die sinds de jaren tachtig zijn ontwikkeld voor het meten van impact.²⁷ Om met dit instrumentarium te kunnen werken zou bij de gefinancierde projecten idealiter vooraf een nulmeting moeten worden uitgevoerd en zou met een controlegroep moeten worden gewerkt. Alleen op die manier zou een oorzakelijk verband kunnen worden aangetoond tussen de bestedingen en hun effecten. Zelfs dan blijft er nog steeds een groot aantal onzekere factoren.²⁸ Maar ook afgezien daarvan is toepassing van zulke methoden in principe niet weggelegd voor de historicus.

Bovendien leent cultuur, en in het bijzonder de financieringswijze van het Prins Bernhard Fonds, zich moeilijk voor kwantitatieve evaluatie. Ten eerste gaat het hier nu eenmaal om een moeilijk te kwantificeren grootheid. De afgelopen decennia zijn weliswaar vele impactstudies naar cultuur uitgevoerd, maar deze beperkten zich meestal tot economische effecten. Ze moesten vooral aantonen dat overheidssubsidies voor kunst en cultuur niet louter een kostenpost zijn, maar ook inkomsten opleveren. Sommige van die studies gaven op het eerste gezicht indrukwekkende resultaten te zien. Maar hoewel het misschien wat overdreven is om te zeggen dat er in tweede instantie 'eigenlijk niets mee te bewijzen' valt, zoals een onderzoeker het ooit uitdrukte, gaat het toch gewoonlijk bepaald niet om onomstotelijk 'harde' gegevens.²⁹ Aspecten als artistieke kwaliteit en innovatieve kracht laten zich zeker niet objectief meten en [zijn] vrij moeilijk te achterhalen', was de waarschuwing die in 2007 klonk tijdens een vergadering over het meerjarenbeleidsplan van het fonds.³⁰

Daarbij komt dat de werkwijze van het Prins Bernhard Cultuurfonds zelf het gebruik van kwantitatieve projectevaluatie zo goed als onmogelijk maakt. Meting zou in theorie immers vereisen dat de financier samen met de ontvanger van de toekenning vooraf zo concreet mogelijk vastlegt wat men met het project eigenlijk wil bereiken. Dit is iets wat het fonds lange tijd niet of nauwelijks deed: het beperkte zijn bemoeienis gewoonlijk tot het toetsen van projecten aan de algemene doelstelling en aan de formele richtlijnen. Een ander probleem is dat het fonds over het algemeen slechts

een percentage van de kosten van een bepaald project financierde. Daardoor kwamen de projecten in kwestie vaak tot stand dankzij meerdere partijen, waarbij niet te bepalen valt in hoeverre het resultaat aan een daarvan te danken of te wijten is. Een extreem voorbeeld: het Prins Bernhard Cultuurfonds droeg 250.000 euro bij aan de renovatie van het Rijksmuseum, dat in 2013 heropend werd. Bepaald geen kleinigheid. De kosten van de renovatie beliepen echter 375 miljoen euro.³¹ Wat was dan de invloed van de bijdrage van het fonds? Het bedrag was geormerkt voor de inrichting van het auditorium, maar betekent dit nu dat het auditorium een loze ruimte zou zijn gebleven als het fonds niet over de brug was gekomen? Ten slotte is er ook het probleem dat het fonds projecten van zeer uiteenlopende aard steunt. Dit maakt het zo goed als onmogelijk de resultaten van onderzoek naar de effecten van afzonderlijke toekenningen te veralgemeniseren.

OVERZICHT VAN DE INHOUD

Ondanks al deze problemen rond impact- of effectmeting willen we in dit boek niet de vraag uit de weg gaan wat het fonds sinds zijn oprichting heeft bereikt. Naar ons idee valt er wel degelijk iets zinnigs over te zeggen.

Het boek valt uiteen in drie delen, die achtereenvolgens de perioden 1940-1975, 1976-1995 en 1996-2015 behandelen. Deze delen tellen elk drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk van elk deel geven we een historisch overzicht van de ontwikkeling van het fonds als organisatie. Daarbij is veel aandacht voor het beleid en de strategie van het fonds. Hoe heeft het fonds zich in de loop der jaren georganiseerd? Met welke doelstellingen heeft het gewerkt, en met welke richtlijnen? Wat wilde het fonds zelf bereiken en voor welke dilemma's zag het zich daarbij gesteld?

Vervolgens bespreken we in het tweede hoofdstuk van elk deel de directe resultaten van de bestedingen: de projecten die het (mede) financierde. Wat heeft het fonds in de 75 jaar van zijn bestaan allemaal gedaan? Op welke terreinen was het actief? Op welke manieren heeft het zijn geld verdeeld? En welke instellingen, personen en projecten heeft het gesteund? Ter verlevendiging van het overzicht dat we in deze hoofdstukken geven, hebben we verspreid in het boek een serie 'vensters' opgenomen. Daarin sommen we telkens een aantal concrete toekenningen aan projecten rond een gemeenschappelijk thema op, waarbij we zoveel mogelijk de projectomschrijvingen volgen zoals die werden vermeld in de jaarverslagen van het fonds. Hiermee streven we beslist geen volledig of zelfs maar representatief overzicht na. Sterker nog, we hebben bewust gekozen voor thema's die niet zo voor de hand lagen. We hopen dat de vensters juist daardoor een aardige illustratie vormen van de verrassend grote diversiteit aan acti-

viteiten die het fonds in de loop der tijd heeft gesteund, en van de verschillende vormen van ondersteuning die het hanteerde.

Het derde hoofdstuk van elk deel gaat nader in op de vraag naar de bredere effecten van het fonds en zijn bestedingen. Allereerst kijken we naar de manier waarop men binnen het fonds zelf nadacht over de invloed van de eigen cultuurfinanciering. Hoe probeerde het fonds een zo groot mogelijk effect te realiseren? Welke verschillende financieringsmethoden gebruikte het daartoe? Vervolgens bezien we voor elk van deze financieringsmethoden of er iets te zeggen valt over de effecten ervan. Verder kijken we ook naar de betekenis van het fonds voor de ontwikkeling van zowel de culturele als de filantropische sector. Een belangrijke conclusie van ons onderzoek is namelijk dat de rol van het Prins Bernhard Cultuurfonds zich niet beperkte tot de eigenlijke taak, het financieren van culturele projecten, maar zich ook uitstreckte tot de vormgeving van de culturele en de filantropische sector als geheel.

Ten slotte proberen we in aparte ‘casussen’, verspreid door het boek, een indruk te geven van de effecten die de cultuurfinanciering van het fonds kon hebben op verschillende niveaus van de samenleving. In de eerste casus (‘Prijzen, onderscheidingen, beurzen. Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de individuele beneficiënt’) bekijken we het effect dat de steun van het fonds had op individuele ontvangers. In de tweede casus (‘Een diepe worteling in de samenleving. Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de gemeente Cuijk’) doen we hetzelfde waar het gaat om een bepaalde gemeenschap. In de derde casus (‘Een verdieping van het nationaal besef. Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de “nationale” cultuur’) bezien we de steun aan nationale instellingen en, daarmee samenhangend, die aan de totstandkoming van dergelijke instellingen. De vierde casus (‘De hoempa voorbij. Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de hfabra-sector’) bespreekt een van de meest continue en omvangrijke vormen van steun door de jaren heen. Met zijn bijdragen aan de amateuristische muziekbeoefening wilde het fonds het belang van deze culturele sector als geheel onderstrepen. De vijfde casus, ten slotte (‘Veelzijdig mecenaat. Het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Friese CultuurFondsen op Naam’), belicht de rol die CultuurFondsen op Naam spelen, zowel voor de ontvangers van toekenningen uit die fondsen als voor de schenkers.

Met deze opzet van het boek wilden we bereiken dat de delen, de casussen en de vensters ook afzonderlijk kunnen worden gelezen. Dit brengt noodzakelijkerwijs enige herhaling met zich mee. We vertrouwen erop dat dit voor de geïnteresseerde lezer geen bezwaar zal zijn.

Deel I

1940

1975

Hoofdstuk 1

Een strijdfonds

voor de cultuur

I.1. DOELSTELLINGEN, RICHTLIJNEN EN BESTUURLIJKE ORGANISATIE

27

DOELSTELLINGEN Op 5 november 1946 werd bij een Amsterdamse notaris de stichtingsakte van het heropgerichte Prins Bernhard Fonds ondertekend. De doelstelling van de stichting was nu volgens de statuten: ‘de zelfwerkzaamheid van het Nederlandsche volk op het gebied van wetenschap, kunst en cultuur in het algemeen te bevorderen, alsmede de Nederlandsche cultuur in de overzeesche gebieden en in het buitenland uit te dragen’. Aanvullende bepalingen stelden onder meer dat het fonds dit doel trachtte te verwezenlijken door ‘financieele steun aan personen of organisaties voor al de zoodanige arbeid, die de geestelijke weerbaarheid van het Nederlandsche volk kan versterken’. Van belang waren de toevoegingen: ‘... zonder op eenigerlei wijze de zelfstandigheid der gesteunde organisaties aan te tasten’ en ‘De stichting neemt geen deel aan practischen arbeid.’ Met andere woorden: het fonds verleende subsidies maar zou zich als ‘financieel-technisch lichaam’ of ‘cultuurbank’ in principe verder niet bemoeien met de activiteiten die het steunde.¹

1940

—

1975

RICHTLIJNEN Al in het jaarverslag over 1946 waren ‘voorlopige richtlijnen voor financiële steunverlening door het P.B.F.’ te vinden, die een jaar later in licht gewijzigde vorm de ‘algemene richtlijnen’ werden. Het waren er zeven, waarvan de eerste, de tweede en de vijfde nauw met elkaar samenhangen: ‘Gesteund kan in het algemeen alleen worden de arbeid van organisaties of personen, niet de organisaties of personen zelve’; ‘In geen geval worden gelden verstrekt ter dekking van kas- of exploitatietekorten’; en ‘De steun draagt in het algemeen geen permanent karakter.’ De bedoeling was duidelijk: het fonds zou geen salarissen en andere vaste kosten financieren, maar zou zich beperken tot steun aan projecten die qua omvang en tijdsbestek min of meer nauwkeurig te bepalen waren. Ook zou het zoveel mogelijk vermijden dat ontvangers tot ‘vaste klanten’ werden, later ook weleens schertsend ‘fondspatiënten’ genoemd.²